

ІВАНЧЕНКО

Леся Антонівна,

кандидат історичних наук,
краєзнавець, науковий співробітник
Музею книги і друкарства України

ivanch2008@gmail.com

(м. Київ)

**ПАПЕРОВЕ ВИРОБНИЦТВО КОЧУБЕЇВ НА ХУТОРІ РЕТИК
(ЧЕРНІГІВЩИНА, СЕРЕДИНА ХІХ СТ.)**

Писемність була і залишається виявом рівня культури народу. У сивій давнині залишились віки, коли писемні твори викарбовували на камені, видавлювали на глині, писали на бересті чи пергаменті. Набувши поширення в ХІ ст. Європою, папір став основним засобом передачі усної мови, носієм людських думок і залишається таким дотепер. Розвиток паперового виробництва займає чинне місце в історії нашої країни. В ХІV ст. виготовляли папір примітивним методом. З впровадженням друкарства у ХV ст., набуває розвитку мануфактурне виробництво паперу. Монастирі, відкриваючи друкарні, одночасно на своїх землях засновували папірню – на річці будували млин, при якому осаджувалась слобідка. Згодом, паперові цехи почали відкривати в поміщицьких маєтках. В Чернігівській губернії на початок ХІХ ст. існувало кілька папірень. Дане дослідження розкриває засади діяльності однієї з паперових фабрик Сіверщини в середині ХІХ ст., власниками якої були Кочубеї. Представники цього старшинсько-козацького роду розвивали різні галузі сільського господарства, промисловості, запроваджували прогресивні технології, надавали свої маєтки і підприємства для наукових досліджень тощо.

Ключові слова: папір, паперове виробництво, паперова фабрика, хутір Ретик, Кочубеї.

PAPER PRODUCTION OF KOCHUBEYS ON THE VILLAGE RETIK (CHERNIHIV REGION, MID-NINETEENTH CENTURY)

Writing was and remains the expression of the level of culture of the people. In ancient times there were centuries when the written works were carved on a stone, squeezed out on clay, written on birch or parchment. Having spread in the 11 century. Europe, paper became the main means of transmitting oral speech, the bearer of human thoughts and remains so until now. The development of paper production is taking place in the history of our country. In the 14 century made the paper a primitive method. The development of printing in the 15 century, the development of manufacturing paper production. The monasteries, opening the printing manufactur, simultaneously founded a paper on their lands – they built a mill on the river, where founded the settlement.

Subsequently, the paper manufacturs began to be opened by the landlords in their estates. In the Chernihiv province at the beginning of the 19 century. There was a few papers. This research reveals the principles of activity of one of the paper Kochubey's factories of Sivershchyna in the middle of the 19 century. Representatives of this staroshynsko-cossack family developed various branches of agriculture, industry, introduced advanced technologies, provided their estates and enterprises for scientific research, etc.

Key words: *paper, paper production, paper mill, village Retik, Kochubey.*

БУМАЖНОЕ ПРОИЗВОДСТВО КОЧУБЕЕВ НА ХУТОРЕ РЕТИК (ЧЕРНИГОВЩИНА, СРЕДИНА XIX СТ.)

Письменность была и остается проявлением уровня культуры народа. В седой древности остались века, когда письменные произведения вычеканивали на камне, выдавливали на глине, писали на бересте или пергаменте. Получив распространение Европой в XI в., бумага стала основным средством передачи устной речи, носителем человеческих мыслей и остается таким до сих пор. Развитие бумажного производства занимает значительное место в истории нашей страны. В XIV в. бумагу изготавливали примитивным методом. С развитием книгопечатания в XV в., получило развитие мануфактурное производство бумаги. Открывая типографии, монастыри одновременно основывали бумажную фабрику на своих землях – на реке строили мельницы, при которых основывали населенные пункты. Позднее, бумажные цеха начали открывать владельцы в своих имениях. В Черниговской губернии до начала XIX в. существовало несколько бумажных фабрик. Данное исследование раскрывает основы деятельности бумажного производства одной из фабрик Сиверщины в середине XIX в., владельцами которой были Кочубеи. Представители этого старшинско-казацкого рода развивали различные отрасли сельского хозяйства, промышленности, внедряли прогрессивные технологии, предоставляли свои имения и предприятия для научных исследований и т. п.

Ключевые слова: бумага, бумажное производство, бумажная фабрика, хутор Ретик, Кочубеи.

Паперова промисловість Російської імперії за виготовленням продукції на початку XIX ст. мала в економіці країни незначні обсяги. Папір виготовляли з кропиви, коноплі, льону, старого ганчір'я. Це було примітивне виробництво в поміщицьких маєтках, монастирських економіях, на кшталт середньовічної папірні в країнах Європи. Однією з перших на території Центральної України була паперова фабрика Києво-Печерської Лаври, заснована ще в XVII ст. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким в селі Радомисль. Згодом, лаврську папірню було відкрито на Чернігівщині в слобідці Пакуль [1, с. 61–62], біля Ямполя [1, с. 63–64], в селах Папірня [1, с. 33] та Білиці [1, с. 25], а також у хуторі Ретик [1, с. 68] поблизу Кролевеця.

Необхідно зазначити, що Сіверщина – багатючий край з унікальним ландшафтом. Лісостепова зона з родючим чорноземом чергується з піщаними ґрунтами, болотами й озерами; кліматичні особливості сприятливі для розвитку різних напрямів у землеробстві та промислах. З XVII ст. тут було розвинуте гуральництво й гутництво, гончарство й цегляне виробництво, працювали торф'яні копальні. Вирощування конопель, льону сприяло поширенню ткацтва. Щоглові соснові ліси, старезні дубові насадження, березові гаї ставали сировинною базою для виготовлення різних виробів з деревини, видобування дьогтю. В кінці XVIII – на початку XIX ст. виникає ціла низка дрібних мануфактур, серед яких і паперове виробництво [2].

На сьогодні є ще багато «білих плям» у дослідженні історії створення паперових мануфактур, які існували на Сіверщині в період з кінця XVIII до середини XIX ст. – до часу, коли виробництво отримало новий виток розвитку цієї промисловості завдяки зміні сировини і новій технології виготовлення паперу з целюлози. Це зумовило прискорення механізації паперового виробництва, виникнення акціонерних товариств. На тлі технологічного прогресу не висвітленими залишились документальні матеріали про Пречистенську паперову фабрику Кочубеїв, яка знаходилась в одному з

найстаріших родових поселень – хуторі Ретик, що стало метою викладу досліджень у даній публікації.

У ході доповіді результатів дослідження є потреба попередньо надати інформацію про цю родину. Василь Леонтійович Кочубей (бл. 1640–1708) – військовий канцелярист (ще при гетьмані І. Брюховецькому), а пізніше Генеральний писар (1687–1869), Генеральний суддя (1699–1708) періоду гетьманування І. Мазепи. В 1689 р. купив у Федора Михайловича, «мельника і старинного жителя Дубович» [3, с. 535], займище під млин на річці Ретику, заснувавши там поселення [3, с. 527]; в архієпископа Івана Максимовича – млин Яциків [3, с. 525]; отримав на ці маєтності гетьманський Універсал та обіцяв «доглядати свої і не шкодити людським землям» [3, с. 526]. Від дідів-прадідів переходили дані зобов'язання багатьом нащадкам старшинсько-козацького роду Кочубеїв, які слідували настановам, дотримувались сімейних традицій: розвивали галузі сільського господарства, промисловості, впроваджували прогресивні технології, надавали свої маєтки і підприємства до наукових досліджень, закладали парки, будували школи, церкви тощо. Їхня, на перший погляд, приватна діяльність була своєрідним благодійним внеском в економічний розвиток держави, просвітництво, культуру, науку.

Відомі драматичні події літа 1708 р. недовго висіли над родиною чорною хмарою. Вже 15 грудня 1708 р. вдова Василя Леонтійовича – Люба Федорівна Жученко, отримала від гетьмана І. Скоропадського Універсал на свої маєтності [3, с. 528] та обрала місцем проживання не людні селища, а хутір Ретик, розташований за 7 верст на північний схід від м. Кролевець [4, с. 343]. Місцина має острів, який омивають річки Реть і Ретик. Господарювала Кочубеївна справедливо, вміла захищати інтереси свої та підлеглих селян [5]. Коли ж бачила зволікання посадовців щодо її клопотань; – «стара пані чинила самосуд і розбій на дорогах» [6, с. 10]. Близько 1710 р. збудувала на хуторі церкву в честь Успіння Божої Матері [6, с. 10].

Л.Ф. Жученко упокоїлась 1725 р., розділивши маєтки між дітьми. Понад 200 років (аж до 1920-х років) представники роду Кочубеїв господарювали на спадкових землях.

Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859) – юнкер Державної колегії іноземних справ, перекладач; начальник Столу по II розряду Експедиції шляхів сполучення; дійсний статський радник, член Комісії з будівництва Ісакіївського собору в Петербурзі (1836) тощо. У 1824 р. він повертається в с. Ярославець, що неподалік слобідки Ретик, допомагати престарілій матері по господарству.

На хут. Ретик Д. В. Кочубей збудував папірню. Нам достеменно не відомо рік заснування фабрики, можливо це сталося близько 1829 р. Знаний вітчизняний дослідник паперового виробництва, історик, філігранолог, краєзнавець, д. і. н., О.-Н. Я. Мацюк, відносить цю папірню до однієї зі старих [7] і зазначає, що в перші десятиліття XIX ст. папір купували у російських купців, а трохи згодом на Чернігівщині – в Кочубея [1, с. 53]. Глибокі дослідження цього науковця базувались на його власних розвідках. Він розробив методики вивчення філіграней, їх класифікацію та уклав альбом водяних знаків про дослідженні ним зразки паперу. За філігранями, О.Я. Мацюк простежив історію розповсюдження паперового виробництва, технологію виготовлення та еволюцію технології, генеалогію власників підприємств, геральдику фірмових водяних знаків та їх значення, економічні зв'язки виробників паперу зі споживачами. Цінні відомості про історію торгівлі папером та обладнанням, характеристику технічного обладнання підприємств, про якість та формат паперу, способів його вживання тощо. Інший дослідник, М. Кошарнівський вважає, що нові мануфактури виникали на місцях старих виробництв, бо теж потребували води, лісу та інших ресурсів [8, с. 61].

Незначні відомості про роботу Пречистенської фабрики висвітлювала в публікації про родину Кочубеїв Реброва Н.В. – директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» [12].

Архівні джерела надають скупу й заплутану інформацію. Звіт за 1841 р. про роботу Пречистинської паперової фабрики на хуторі Ретик показує кількість

інструментів, обладнання тощо (табл. 1). Ймовірно, таку назву папірня отримала назву від побутованого в народі свята «(першої) Пречистої», яке було храмовим для цього населеного пункту. Папір там виготовляли в широкому асортименті (від голландського до обгорткового), який реалізовували на місці, на ярмарках Чернігівської та Полтавської губерній. На території фабрики, за звітом, було 12 дерев'яних будівель, додатково до двох фабричних, теж дерев'яних. Штат фабрики складався з 62 осіб, серед яких було 20 жінок і 42 чоловіки [9].

Табл. 1.

Відомість
про Пречистинську паперову фабрику Дем'яна Васильовича Кочубея
в слобідці Ретик на річках Реть і Ретик за 1841 р.

Будівлі та обладнання	К-сть	Виготовлено паперу		Про майстрів
		К-сть	На суму	
1). Рольня з черпальною, дерев'яна будівля	1			При фабриці машин не має.
Інша рольня, білильня і клепильня дерев'яні будівлі	3			
Ще одна рольня	1			Майстер Калузької губернії Лифінського повіту, селянин поміщика Ахатова, Василь Брянцов.
В них ролів: – мідних;	1			
– залізних;	2			
– чавунних	2			
Гвинтів чавунних	5			
Чанів дерев'яних для вичерпування паперу	5			
Кубків мідних	4			
Форм мідних	5			Підмайстер цього ж Ахатова, селянин Євген Сафонов.
2). Підкомора, дерев'яна будівля	1			
В ній чавунних гвинтів	3			Наймані чорноробочі: чоловіків – 40, жінок – 20
3). Магазин для паперу і матеріалів, дерев'яна будівля	1			
4). Сарай для сушки паперу	1			

5). Будівлі для проживання майстрів і робочих	5			селяни пана Кочубея.
Всього	40	7000	7000	
На фабриці виготовляється папір різних сортів від голландського до обгорткового				
Матеріали використовують:				
1). Ганчір'я конопляне і лляне, яке закупають в Глухівському і Кролевецькому повітах Чернігівської губернії.				
Збут паперу на ярмарках Полтавської губернії, в м. Ромни, в Чернігівській губернії, в м. Кролевець, і частково на місці.				
2). Покращень на фабриці протягом 1841 р. не було.				
3). Важливих закупок не було. Фабрика розташовується в двох дерев'яних будівлях.				
Прикажчик Кирило Балака. За нього неграмотного Іван Блаженко, писар Ретицької економії <i>(підпису немає)</i>				

На основі поданого вище матеріалу визначено, що виробництво було невелике, в порівнянні з іншими в регіоні. Наприклад, у звіті Пакульської папірні за 1755 р. записано, що на цій фабриці працювало одних тільки онучерів-заготівників більше десяти селян [1, с. 10]. Незважаючи на малочисельний штат, Пречистинська фабрика виготовляла папір хорошої якості.

Періодичні видання того часу повідомляють, що у 1842 р. на Чернігівщині було три папірні, а в 1846 р. – шість, при чому Кочубеївська фабрика була однією з найкращих на всю Російську імперію [10]. В більш ранніх джерелах «Список фабрикантамъ и заводчикамъ Россійської имперіи 1832 года» зазначається, що в імперії було 108 фабрик «писчей бумаги», та в Чернігівській губернії не числиться жодної [11, с. 815–826, 845]. Можливо, це помилкове упущення чи в 1832 р. папірня не функціонувала й відновила свою роботу згодом [1, с. 61].

Аналіз наступної інформації про роботу папірні Дем'яна Васильовича Кочубея за 1847 р. дозволяє зробити висновки про зростання виробництва:

- в переліку найменувань зазначається папір для писання і поштовий різних номерів, папір коректурний, літографський, коментарний, книжковий, газетний, чайний тощо;

- на фабриці працюють за допомогою пару папероробна і паперорізальна машини;

- вільнонайманий робітник (машиніст), який обслуговував паперо-різальну машину – 1 особа;

- кріпосні, які позмінно біля машині і отримують «вільну платню» – 14;

- майстрів при фабриці чоловіків – 55, жінок – 72;

- використовують ганчір'я, придбане в різних повітах Чернігівської, Орловської, Курської губерній;

- збут виробів на ярмарках в міста Харків, Київ, Ромни, Орел, Санкт-Петербург;

- розташовується виробництво в одному кам'яному і восьми дерев'яних приміщеннях;

- фабрика працює протягом року [12, с. 320].

Отже, в періоді за 6 років простежується збільшення штату на 80 осіб: з 62 осіб у 1841 р. до 142 – у 1847 р.; при чому, кількість жіночих посад зросла майже в три рази. Також констатується перебудова приміщень – 12 дерев'яних підсобних і 2 дерев'яні фабричні замінили однією кам'яною і вісьмома дерев'яними. Наявність парового двигуна забезпечувала безперебійну роботу фабрики – «без сезонної залежності». Адже водяний млин міг працювати лише в період, коли річки не скуті кригою.

Статистичні матеріали середини XIX ст. дають таке підтвердження [13, арк. 41]. А дійсний член Імператорського географічного товариства, підполковник Генерального штабу М. Домонтович, зазначає, що перша фабрика при слобідці Ретик була невеликих розмірів, та за останній час власники значно розширили паперове виробництво [14, с. 348].

Більш повноцінні відомості про Ретицьку фабрику 1861 р. подано П. Маєвським у збірнику «Пам'ятна книга Чернігівської губернії», де

зазначено, що Пречистенська фабрика належить Аркадію Васильовичу Кочубею (19) (1790–1878). Детальний опис підтверджує, що фабрика на хут. Ретик мала вигляд окремої «республіки» – робоче поселення: «там (поблизу, навколо) було знищено багато лісу, і на березі Реті виросла ціла колонія будівель – щось на кшталт містечка» [15, с. 91–96].

На площі близько 3 га [12, с. 319] розміщено: одноповерховий кам'яний фабричний корпус; інші споруди: ливарня, слюсарна і механічна майстерні, дві кузні, сортувальня; будівля, де обрізали стоси паперу; комори для зберігання ганчірок та інших сировинних матеріалів; два склади для зберігання готової продукції, 5 магазинних будівель; будівля для просіювання ганчір'я; 3 флігелі для контори і адміністративних працівників, будинок для наглядача, 20 хат для проживання робітників, лікарня. Вартість приміщень без фундаменту на 1860 р. становила 51 400 руб. [15, с. 93]. Уточнення «без фундаменту» дозволяє припустити, що в 1842 р. реконструкція фабрики відбулась на старому фундаменті. Окрім того, на території була клей-кухня для варіння желатину та низка інших підсобних приміщень: льодовні, льохи для зберігання шкур тварин, ніжок худоби, які були сировиною для виготовлення желатину. Поселення оточував величний сосновий щогловий ліс, серед якого на 2 версти вирубано широку просіку – дорогу на Київський шлях [15, с. 92].

З метою оновлення та перебудови Ретицької фабрики в 1842 р. власники папірні викликали англійців – Джексона і Сіммера [4, с. 343]. Обладнання виписали з Англії. Установка й запуск машин у 8 відділах у 1861 р. оцінювалось 155 000 руб. [15, с. 94]. У звітній документації знайдено перелік відділів, за яким можна скласти картину технологічного процесу: перший відділ – папероворобна машина з приводом; другий – парова машина, потужністю 6 кінських сил, яка приводила в рух папероворобну машину, та парова машина на 24 кінські сили, для приведення в рух шести ролів для змелювання ганчірної маси; третій відділ – 3 парових котли з вісьмома кип'ятильниками; четвертий відділ забезпечував рух 6 ролів для промивання дрантя; п'ятий відділ – 2 парових котли з чотирма кип'ятильниками; у шостому відділі – глазер-

машина; у сьомому – різальна машина; восьмий відділ налічував 1 токарний та 1 стругальний станки, парову машину механічного цеху на 2 кінські сили. Чавунні вироби для власних потреб виготовлялись у ливарному цеху, а слюсарні майстерні забезпечували виготовлення необхідного елементарного інвентаря.

На фабриці щороку виробляли різноматні сорти паперу: для письма «№ 1, 2, 3, 4, 5, 6» в кількості до 6 000 стоп, вагою по два пуди кожна; синій і білий папір для обгорток цукрових головок до 3 000 пудів; газетний типографський – до 5 000 стоп, всього за рік – до 32 000 стоп; № 7 сірий – до 14000 стоп; поштовий різних номерів – до 200 стоп; картковий, для Олександрівської мануфактури – до 1 000 і більше стоп [15, с. 92].

Варто стисло охарактеризувати Олександрівську мануфактуру. У той час вона представлена великим прядильним виробництвом, заснованим 1798 р., на якому працювали учні Імператорського виховного будинку. В 1808 р. там було встановлено перші механічні верстати. В 1827 р. мануфактура виготовляла бавовняної нитки, льняні та бавовняні тканини, жаккардові скатертини, парусину й спеціальне полотно для корабельних прапорів, ткацькі станки та ін. На ткацькому виробництві мануфактури в 1839 р. працювало понад 4 000 осіб.

Окрім цього, там виготовляли гральні карти. Зокрема, в 1850 р. академік Адольф Йосипович Шарлемань розробив 4 варіанти ескізів для гральних карт. Найпопулярніші з них – так звані, атласні, які ми звикли бачити сьогодні. Для свого часу, авторський дизайн Шарлеманя втілював усю високопрофесійну майстерність карткової графіки – художник наповнив зображення персонажів живими емоціями. Сорт карт «атласні» отримав назву завдяки технології виготовлення: папір натирали тальком на спеціальних машинах, щоб не вбирив вологу. Аркуші ставали гладкими та мали гарний ступінь ковзання [16].

Отже, з викладеної вище інформації з'ясовано, що в 1860 р. Пречистенська паперова фабрика реалізовувала численні види паперу різної ваги і цінності, як самовивозом, так і через доставку. Папером торгували тут же на фабриці, в ближніх поселеннях і містах, також продавали в Київську, Чернігівську,

Полтавську, Курську губернії. До Санкт-Петербургу постачали картковий за ціною 110 коп. – це був найдорожчий папір.

Стабільне паперове виробництво потребувало невичерпних запасів сировини та допоміжних матеріалів. Товарно-виробничі зв'язки фабрика підтримувала з багатьма містами і губерніями країни. Наприклад, конопляне, напівбіле і чорне ганчір'я поставляли з Орла, Курська, Новозибкова; марганець, галун, соду, гарпіус (каніфоль) – з Петербургу; картопляний крохмаль – з Орловської губернії та Новгород-Сіверського повіту (*згодом відкрили крохмальне виробництво у м. Дубовичі*); ультрамарин і сандал – з Петербургу та Києва. Сіль, сало, різні фарби надходили з Чернігова, Путивля і Глухова; олія деревинна – з Одеси, конопляна – з Глухова і Путивля. Дрова для виробничих потреб, опалення жилавих і фабричних приміщень закупували у сусідів-поміщиків, а торф завозили з кількох місцевостях, де були економії Кочубеїв.

Металеve полотно, дроти, мідні й цинкові листи, сукняні труби-панчохи отримували з Петербургу. Мідь, залізо, цвяхи та свинець завозили з Чернігова й Ніжина; шкіру для механічних пасків – з Києва й Курська; металеві сітки мідні і залізні – з Глухова та Ніжина; полотно для просушки та скло – з Глухова; олівці – з Москви, нашатир, вапно, різні інструменти – з Чернігова, Глухова й Ніжина; коси для нарізки трави – з Києва; рядна, полотно, мотузки, циновки для упаковки пачок з папером при відправці з фабрики – з Ярославця та Глухова.

У таблиці витрат фабрики також є графи для відміток про доставку паперу, видатків на утримання лікаря та хворих, на кореспонденцію і канцелярські товари.

Заробітна плата постійно найнятим робітникам, серед яких у 1861 р. було 80 чоловіків і 120 жінок, склала 7 440 руб. Окремо пораховано кошти на забезпечення працівників провізією: борошно – 4 800 руб., крупа – 80 руб., сіль – 120 руб., сало – 120 руб., олія конопляна – 120 руб. Спеціальними рядками прописано платню головного управляючого, фабриканта, наглядачів, працівників і писарів контори, машиністів і слюсарів. У документі зазначено, що частина штату це – селяни, які отримують вільну оплату праці, приблизно

3,50 руб. в місяць – чоловікам і 2,50 руб. в місяць – жінкам. Їм також видавалась фабрична провізія, як постійно найманим трудівникам [15, с. 95].

З огляду на вищевикладене, напрошується висновок, що підприємство було прогресивне з урахуванням кращих досягнень того часу. Простежується і наявність моральних норм та соціальне забезпечення штату з боку власників фабрики.

У підсумковому листі «бухгалтерії» продемонстровано витрати і прибуток фабрики за 1860 р. Зауваження стосувались однієї парової машини на 30 кінських сил, яка приводить в дію 6 ролів для промивання дрантя. Вона була побудована і зібрана в 1859 р. тут же, на фабриці, купцем 3 гільдії Олександром Варфоловієвим з Клинців. Машина коштувала заводу 3 000 руб. сріблом – це дорожче англійських зразків техніки. Замість 3-х сажнів дров, яких було би достатньо для її дії, в ній спалювали 5 сажнів, чим причиняли збитки папірні [15, с. 92].

В 1878 р. помер А.В. Кочубей. За аналізом вивчених документів, у 1881 р. на Чернігівщині працювала лише одна папірня, а в 1895 р. вже не було жодної [1, с. 10]. Технології змінювались в напрямку розвитку індустріального типу виробництва, старе папірництво згасало [8, с. 62].

Вищевикладена звітна документація ретицької фабрики складалася в епоху революційних змін в паперовому виробництві. У другій половині XIX ст. все більшої популярності набирає використання целюлози, як основної сировини для виготовлення паперу. Прогресивний технологічний скачок спричиняв злиття підприємств і створення акціонерних товариств. Одним з таких у 1858 р. стало АТ «Компания Троицко-Кондровских писчебумажных фабрик В. Говарда». Співзасновниками її були відставний статський радник князь С.В. Кочубей, московський 1-ї гільдії купець Гейнріх Марк, московський 2-ї гільдії купець. Вільям Говард [18, с. XI].

Хочеться відмітити, що представники родини Кочубеїв справді були тими особистостями, для яких громадська ініціатива, прогресивна діяльність, активна підтримка різного роду наукових розробок, просвітництво ж – повсякденною

культурною потребою, необхідністю і сутністю життя. Їхні нібито приватні дії, родинно-приятельські стосунки були внеском у розвиток різних галузей науки і культури на державному рівні. Сергій Вікторович Кочубей – троюрідний брат Демяна і Аркадія, яким в різні роки належала Ретицька паперова фабрика. Брати Сергій і Лев Вікторовичі Кочубеї відомі як засновники Полтавського товариства сільського господарства [19, с. 4].

Спогади мешканців населеного пункту Ретик, доповнюють відомості з книжкового і архівного матеріалу. У 1989 р. опубліковано свідчення 93-річної жительки хутора Ретик, яка розповідає: «Я пам'ятаю той час, коли біля ставу, крім фабрики був млин, а навпроти контора фабрики, столова, двоквартирні будинки для робітників і церква» [17, с. 46]. Це дає підстави вважати, що на початку ХХ ст. Ретицька (Пречистенська) паперова фабрика ще функціонувала.

Для нас сьогодні папір – це звичне явище, недорогий матеріал, який має широкий спектр застосування. В Європу папір прийшов в XI–XII ст. і повільними темпами поширився світом. З впровадженням друкарства виробництво паперу зростало. В XIV ст. почали виготовляти папір примітивним методом – в ступі товкли сировину дерев'яними молотками, вичерпували у сита тощо. Винахід в другій половині XVII ст. розмелювального апарату – ролу, мав величезне значення у розвитку паперового виробництва. Наприкінці XVIII ст. роли вже дозволяли виготовляти велику кількість паперової маси, але ручний відлив (вичерпування) паперу затримував ріст виробництва. І лише в кінці XIX ст., через перехід на іншу сировину для виготовлення, відбувся прогресивний скачок, адже зміна технологічного процесу вимагала потужної механізації. Виробництво набувало індустріалізованих масштабів.

Лихоліття початку ХХ ст. внесли зміни в звичне життя в цьому краї. Давно не крутяться колеса млинів Пречистенської паперової фабрики, не гуде машинне відділення, не стоять стоси паперу на складах, не має і робочого містечка. Та хутір Ретик ще живе, і місцевість, на якій розташовувалась папірня до цієї пори називається «фабрик». Неймовірно красивий ландшафт місцевості

– природним чином утворений острів омивається річками Реть і Ретик. Щогловий ліс і древнє джерело-криниця манять красою і надихають на подальші розвідки з історії цього населеного пункту Сіверщини.

Список використаних джерел та літератури

1. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1974. 294 с.
2. Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII–XIX в. *Історично-географічний збірник* / Всеукр. акад. наук, Київ, 1928. Т. 2. С. 183–203.
3. Модзалевський В. Л. Малоросійський Родословник. Київ : тип. т-ва Г. Л. Фронцкевича и К, 1910. Т. 2 : Е–К. С. 524–557.
4. Семеновъ-Тянь-Шанский П. П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества : настольная и дорожная книга для русскихъ людей. Санкт-Петербург : изд-во Давріена, 1903. Т. 7. 518 с.
5. Из материаллов Черниговской губернской учебной архивной комиссии (1721 г.). *Центральний державний історичний архів* України, м. Київ (ЦДІАУ). Ф. 1219, оп.1, спр. 5. 8 арк.
6. Павлович П. Е. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии. Киев : тип. Кульженко, 1903. 145 с.
7. Мацюк О. Історія Українського паперу / Інститут української археографії АНУ. Київ, 1994. 186 с.
8. Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині. *Бібліологічні вісті*. Київ, 1930. № 4. С. 49–70.
9. Статистические ведомости о количестве населения, фабрик и заводов (1841 г.). *Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)*. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 8465. Арк. 136–137, 148–149.
10. Журналь Мануфактуръ и торговли. Санкт-Петербург : тип. воен.-учебн. завед. 1847. Кн. 6. Ч. 2. С. 459.
11. Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Российской империи 1832 года. Санкт-Петербург : тип. деп-та внешн. торговли, 1833. 845 с.
12. Реброва Н.Б. Дем'ян Васильович Кочубей *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Глухів, 2016. Вип. 9. С. 318–322.
13. Статистические сведения и замечания о Кролевецком уезде (1863 г.) *ЦДІАУ*. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 39 а. Арк. 41.
14. Домонтович М. Материаллы для географіи и статистики Россіи. Черниговская губернія. Санкт-Петербург : тип. Ф. Персона, 1865. 796 с.
15. Памятная книжка Черниговской губернии, издание Черниговского губернскаго статистическаго комитета. Чернигов : тип. Губ. и Ильин. монастыря, 1862. 524 с.
16. Евгений Григоренко. Игральные карты 1 сорт. Художник А. И. Шарлемань. 1862 г. *Game Wiki*. URL :

wiki.guru/published/kartyi/igralnyie-kartyi-1-sort.-xudozhnik-a.i.sharleman.-1862-g.html (дата звернення : 10.10.2018).

17. Гурба В. Г. Дубовичі : іст. краєзн. нарис. Київ : «Бізнесполіграф», 2012. 279 с.

18. Журналь Мануфактуръ и торговли 1858. Ноябрь.

19. Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років : віхи видатних діянь на благо України. Київ, 2015. 51 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 76).

References

1. Matsiuk, O. (1974). *Papir ta filihrani na ukrainskykh zemliakh (XVI – pochatok XX st.)*. [Paper and filigree on the Ukrainian lands (XVI – beginning of the XIX century)]. Kyiv : Naukova dumka, 294. [in Ukrainian].

2. Vynohradskyi, Yu. (1928). *Serednia Chernihivshchyna naprykintsi XVIII – XIX v.* [The average Chernihiv region at the end of the XVIII – XIX centuries]. *Istorychno-geohrafichnyi zbirnyk* [Historical and geographic collection] / Vseukrainska Akademiia Nauk. Kyiv, 2. 183–203. [in Ukrainian].

3. Modzalevskiy, V. L. (1910). *Malorosiyisky Rodoslovnyk* [Malorosiyisky genealogist]. Kyiv : typ. t-va H. L. Frontskevycha i K. 2 : E–K. 524–557. [in Russian].

4. Semenov-Tian-Shanskyi, P. P. (1903). *Rossiya. Polnoe heohrafycheskoe opysanye nasheho otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniha dlya russykh liudei* [Russia A complete geographical description of our homeland : a desktop and road book for Russian people]. Sankt-Peterburg : izd-vo Davriena, 7. 518. [in Russian].

5. (1721). *Yz materiallov Chernihovskoi hubernskoi uchebnoi arkhivnoi komissii*. [From the materials of the Chernigov provincial educational archival commission]. TsDIAU, f. 1219, op. 1, spr. 5. 8 ark. [in Russian].

6. Pavlovych, P. E. (1903). *Dubovychy. Imenie Varvary Vasilevny Kochubey, Hlukhovskoho uezda, Chernyhovskoi hubernyy* [Dubovichi. Estates of Varvara Vasilievna Kochubei, Glukhov district, Chernigov province]. Kyiv : tip. Kulzhenko, 145. [in Russian].

7. Matsiuk, O. (1994). *Istoriya Ukrainskoho paperu* [The history of Ukrainian paper] / Instytut ukrainskoi arkheohrafii ANU. Kyiv, 186. [in Ukrainian].

8. Kosharnivskiy, M. (1930). *Z istorii staroi paperovoi promyslovosti na Chernihivshchyni* [From the history of the old paper industry in Chernigov region]. *Bibliolohichni visti* [Bibliographic news]. Kyiv. 4. 49–70. [in Ukrainian].

9. (1841). *Statisticheskie vedomosti o kolichestve naseleniya, fabrik i zavodov*. [Statistical reports on the number of population, factories and factories]. DACHO. F. 128, op. 1, spr. 8465, ark. 136–137, 148–149. [in Russian].

10. (1847). *Zhurnal Manufaktur i torhovli* [Magazine of Manufactory and Trade]. Sankt-Peterburg : typ. voen.-uchebn. zaved. 6, 2. 459. [in Russian].

11. (1833). *Spysok fabrikantam i zavodchikam Rossiyskoy imperii v 1832 g.* [List of manufacturers and breeders of the Russian Empire in 1832]. Sankt-Peterburg : tip. departamenta vneshney torhovli, 845. [in Russian].

12. Rebrova, N. B. (2016). *Demian Vasylovych Kochubey* [Demyan Vasilyevich Kochubei]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy* [Sivershchyna in the history of Ukraine]. Hlukhiv. 9. 318–322. [in Ukrainian].
13. (1863 p.). *Statisticheskiye svedeniya i zamechaniya o Krolyevyetskom uyezde*. [Statistical information and observations about Krolewets distric]. TsDIAU, f. 707, op. 29, spr. 39 a. ark. 41. [in Russian].
14. Domontovich, M. (1865). *Materyaly dlya heohrafii i statistiki Rossii. Chernihovskoy hubernii* [Materials for the geography and statistics of Russia. Chernigov province]. Sankt-Peterburg : typ. F. Persona, 796. [in Russian].
15. (1862). *Pamyatnaya knizhka Chernyhovskoy hubernii, izdaniye Chernihovskoho hubernskaho statisticheskaho komiteta* [Memorable book of Chernigov province, edition of Chernigov gubernskogo statistical committee]. Chernihov : tip. Hub. Ilyin. monastyrya, 524. [in Russian].
16. (1862). *Evheniy Hryhorenko. Ihtalnyye karty 1 sort. Khudozhnik A. I. Sharleman. 1862 h.* [Playing cards 1 grade. Artist AI Charlemagne 1862]. *Game Wiki*. [Game Wiki]. <http://game-wiki.guru/published/kartyi/igralnyie-kartyi-1-sort.-xudozhnik-a.i.sharleman.-1862-g.html> (last accessed : 10.10.2018). [in Russian].
17. Hurba, V. H. (2012). *Dubovychi : ist.-krayezn. narys* [Dubovichi : historical and local history essay]. Kyiv : «Biznespolihraf», 279. [in Ukrainian].
18. (1858). *Zhurnal Manufaktur i torhovli* [Magazine of Manufactory and Trade]. November. [in Russian].
19. Verhunov, V. A. (2015). *Poltavskomu tovarystvu silskoho hospodarstva – 150 rokiv : vikhy vydatnykh diyan na blaho Ukrainy* [Poltava Association of Agriculture – 150 years : milestones of outstanding actions for the benefit of Ukraine]. Kyiv. 51. (Ist.-bibliohr. ser. «Ahrarna nauka Ukrainy v osobakh, dokumentakh, bibliohrafii» ; kn. 76). [in Ukrainian].

Рецензент:
Клапчук С.М., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 10.12.2018 р.